

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИКІВ
у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.
ЯК ВИЯВ АНТИРАДЯНСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В СУСПІЛЬСТВІ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Однією із складових антирадянської опозиції в суспільстві післявоєнної України є опір віруючих політиці радянської влади. Досить специфічним є опір греко-католиків, що сформувався в умовах заборони діяльності Української Греко-Католицької церкви (далі – УГКЦ). Незважаючи на утиски з боку влади, церква продовжувала свою діяльність у підпіллі. Інтерес для дослідників представляє період 2-ої половини 1960-х – 1-ої половини 1980-х рр. – час наростання системної кризи радянської системи.

Розглядувана проблема недостатньо висвітлена в історичній науці. До 1991 року досліджувати боротьбу греко-католиків проти радянської системи було заборонено. Радянські дослідники, які займалися проблемою греко-католицизму, зображали Греко-Католицьку церкву негативно. До них можна віднести, наприклад, К. Дмитрука [Дмитрук К. Є. В одній імперіалістичній упряжці. – К., 1982; Він же. – Під штандартами реакції і фашизму. – К., 1976; Він же. – Уніатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988; Він же. – С крестом и трезубцем. – М., 1980. – 224 с.; Він же. – Свастика на сутанах. – М., 1976.], Д. Похилевича [Похилевич Д. Я. Уніатська церква – ворог українського народу. – Львів, 1960], А. Шиша [Шиш А. З. Антигуманний характер моралі уніатства. – К., 1973 ; Він же. - Ідеологія зради і запродавства. – Ужгород, 1969; Він же. Уніатство: шляхом підступів і зради. – К., 1980] та ін.

Сучасних ґрунтовних праць, присвячених боротьбі греко-католиків проти радянської системи, бракує. Боротьба греко-католиків за легалізацію церкви детально висвітлена у монографіях В. Пащенко [Пащенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002; Пащенко В. Православна церква у тоталітарній державі. – Полтава, 2005.] Підпільну діяльність греко-католиків на території Тернопільської області досліджував Я. Стоцький [Стоцький Я. Греко-католицька церква та релігійна ситуація на Тернопільщині (1946-1989 рр.) – Тернопіль, 2004.] У загальному контексті опір греко-католиків релігійній політиці радянської влади розглядається у працях В. Барана

* Бойко Р.Ю. – аспірант кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія».

та В. Даниленка [Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999], П. Бондарчука [Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1940-х – початок 1950-х рр. // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 260-270.], С. Гуркіної [Гуркіна С. Єпископат Катакомбної Церкви: єрархічна спадкоємність та особливості служіння // <http://www.ichistory.org.ua/ukrsite/pages/seminar1d.php?id=567&l=1>], Ю. Данилюка та О. Бажана [Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80ті рр. ХХ ст.) – К., 2000.]. Проте у цих працях недостатньо приділяється увага розгортанню нелегальної діяльності греко-католиків, неповністю висвітлені форми та прояви антирадянської опозиції в суспільстві Західних областей України.

Завданням даної статті є: визначити форми антирадянської опозиції в середовищі греко-католиків у 2-й половині 1960-х – 1-й половині 1980-х рр.; виявити прояви підпільної діяльності греко-католиків у вказаний період; з'ясувати наслідки нелегальної діяльності греко-католиків для розгортання руху за відродження Греко-Католицької церкви.

Боротьба греко-католиків за відродження Церкви відбувалася у багатьох формах і виявах. Їхня різноманітність показує, що в суспільстві Західних областей України існувала релігійна опозиція, яка була складовою руху опору радянській системі.

Однією із форм антирадянської діяльності віруючих було поширення висловлювань проти існуючого в Західних областях України ладу. Ці висловлювання були різні – від критичного несприйняття частиною населення ситуації, що склалася в Західних областях України на той час, до висловлювань про необхідність легалізації УГКЦ і виходу України зі складу СРСР.

В доповідній записці Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Пінчука зазначалося, що священники отримували і розповсюджували літературу, яка нібито „паплюжила” радянську дійсність. У селі Микулин Глинянського району Львівської області священник Прихідько схилив вірних до опору працівникам сільради [Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – С. 202.] Така діяльність розглядалася партійними чиновниками як антирадянська.

У 2-й половині 1960-х рр. активними були покутники. Вони негативно ставились до радянської системи влади. Так, з 1963 року жителька м. Стрий М. Антонів у зв'язку з тим, що належала до покутників, залишила роботу, відмовилась від суспільно корисної праці. У судовому вирокі такий спосіб життя жінки називався як

"бродяжництво", очевидно, через те, що органи КДБ не знайшли аргументів, котрі б свідчили про поширення нею антирадянських висловлювань.

Доповідна записка Уповноваженого Ради у справах релігій по Івано-Франківській облпасті вказує, що у листопаді – на початку грудня 1967 р. у деяких населених пунктах Львівської області покутники вривалися у будівлі РПЦ під час проходження служб, де викрикували антирадянські виклики: "Ви – (присутні. – Авт.) зрадники, ви зрадили Христа, свій народ, ви служите сатані і ленінським комуністам, не визнаєте істинну віру Христа» і т. д. Покутниці чинили опір, мали намір бити і ламати культові предмети [Інформація Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Івано-Франківській обл. секретарю Івано-Франківського обкому КП України А. Чернову та голові виконкому Івано-Франківської Ради депутатів трудящих П. Кайкану про діяльність уніатів-покутників (1968) //www.risu.org.ua]. Це свідчить про зростання прагнення серед частини віруючих відродити греко-католицьку церкву, а також критичне ставлення до радянського ладу і Російської православної церкви як такої, що повністю є підконтрольною режиму. Це підтверджує випадок, що стався у грудні 1967 року під час служби у церкві с. Пирого (Івано-Франківська обл.), коли до церкви зайшли 4 жінки, які викрикували "прокляття на адресу присутніх", закликали порвати з православ'ям [Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу... – С. 414-415.]. 31 січня 1967 року під час служби в церкву селища Коршів (Івано-Франківська обл.) зайшло 14 осіб, які викрикували, що "вони були осліплені вірою у все радянське, а зараз "прозріли" [Там само].

Покутники, крім того, вважали, що мають нести „покуту” за національні нещастя України, відмовлялися працювати на державу, якщо вона не українська, викидали документи і т. ін. [Український вісник. – Вип. III.. – Балтимор, Вінніпег, 1971. – С. 76.] У Львівській обл. декілька покутників приблизно в 1964-1965 рр. здали паспорти, військові квитки, документи, відмовились працювати на державу. Уповноважений у справах релігій вказував, що за спиною покутників стояли "досвідчені „ватажки”, які „використовують засліплених релігійним фанатизмом людей, продумано штовхають їх на організовані провокаційні антирадянські та антисупільні дії" [Українська греко-католицька церква у ХХ столітті // www.risu.org.ua/ukr/resources/library/internetlibrary/lis/]. У Тернопільській обл. в 1968 р. група покутників з с. Вільшанка

Зборівського р-ну під керівництвом І. Трухана двічі "вривалися" в православну церкву с. Зборів і один раз в церкву с. Плавуча Козівського р-ну, під час служби намагалися роздягнути священиків і розламати престол [Державний архів Тернопільської обл. (далі – ДАТО), Ф. 3241 сч, Оп. 2с, Спр. 11, Арк. 52].

Діяльність покутників залишалася активною до початку 1980-х рр. У кінці 1970-х рр. у с. Вільшанка Тернопільської обл. було виявлено групу покутників з 14 осіб. Віруючі відмовлялися служити в рядах радянської армії, не працювали у колгоспі, неодноразово були засуджені за "тунеядство" [ДАТО, Ф. 3241 сч., Оп. 2. – Спр. 71. – Арк. 15].

Греко-католики оберігали національні традиції, з повагою ставились до історичного минулого України. Така діяльність розглядалася органами КДБ як "небезпечна". Наприклад, у великодню суботу 1968 року прокурор Городоцького району (Львівська обл.) і секретар райкому КПУ перебували у с. Добряни. Вони помітили на цвинтарі гарно вбрану стрічками і квітами стрілецьку могилу і звернулися до присутніх на кладовищі людей, що "там поховані бандити". У відповідь лунали вигуки: "Вони за волю України загинули", "Вас би всіх тут спалити, всі ви бандити" [Український вісник. – Вип. I-II. – Париж, Балтимор, 1971. – С. 58-59.]. Ці випадки показують, що частина людей протиставляли офіційну марксистсько-ленінську ідеологію національним традиціям власного народу.

Частими були випадки поширення інформації, почитої в передачах радіо „Ватикан”. Заступник завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ В. Балашова вказувала, що радіопередачі з Ватикану регулярно прослуховувало багато віруючих [Пашенко В. Церква у тоталітарній державі... – С. 403.]. Владу турбувало те, що передачі з радіо „Ватикан” були переважно антирадянського змісту. Причому кількість такої інформації зростала. В доповідних записках вказувалося, що під впливом передач із Ватикану серед греко-католиків відчувалася атмосфера очікування якихось змін, надії на те, що Папа Римський допоможе відновити греко-католицьку церкву, а також те, що на Україну повернеться митрополит Йосиф Сліпий і відтоді буде відновлена УГКЦ [ДАТО, Ф. 3241 сч., Оп. 2, Спр. 20, Арк. 57].

Антирадянські висловлювання, які поширювалися віруючими у розглядуваний період, були переважно критичного змісту стосовно радянського ладу. Менш поширеними були висловлювання націоналістичного змісту. Це зрозуміло, адже така діяльність розглядалася органами КДБ як "особливо злісна", а відтак люди, які

поширювали подібні погляди, могли бути притягнені до більш жорсткого покарання.

Іншим видом діяльності греко-католиків, забороненої радянською владою, було створення підпільно діючих монастирів. Більшість таких монастирів у післявоєнний період було створено ще в 1950-х – першій половині 1960-х рр. Очевидно, це можна пояснити тим, що в 1950-х рр. ченці намагалися відновити структуру церкви у підпіллі.

Часто ченці проводили богослужіння під час трансляції літургій по „Радіо Ватикан”. У богослужіннях брали участь і миряни. Ця обставина часто „непокоїла” владу, котра пильно слідкувала за поширенням „антирадянських висловлювань”. Крім цього, монахи досить активно душпастирювали. Отці намагалися використовувати для духовних потреб будь-який час і будь-яке місце. З метою конспірації ченці найчастіше намагалися проводити релігійні обряди не там, де вони проживали. Іноді ченці приймали до себе тих священників, котрі були змушені перейти у православ'я. Наприклад, о. В. Вороновський висповідав перед смертю священника з с. Пушковичі Львівської обл., котрий знову вирішив повернутися до УГКЦ [Мануїл, ієродиякон. – Історія Свято-Успенської Унівської лаври – Львів: Свічадо, 2005. – С. 104]. Говорячи про підпільну діяльність монахів, важко встановити число постригів у монашество. Відомо лише, що постригалися новоприбулі брати. Відбувалися священничі рукоположення монахів; у Галичині такі свячення відбувалися з благословення підпільно діючого архімандрита Никанора. В Унівській лаврі таким чином було рукоположено не менше 12 священників [Там само. – С. 105].

Активна душпастирська діяльність нелегально діючого греко-католицького духовенства свідчила про несприйняття багатьма ченцями радянського ладу і нелегального становища УГКЦ. Причому подібну діяльність, з огляду на її специфіку, було досить важко контролювати владою.

Помітним було несприйняття частиною віруючих православ'я. Невдоволення викликало те, що в 1946 році в Західних областях України було фактично насильно було насаджене православ'я московського зразка. Серед віруючих було чимало таких, котрі вранці відвідували православний храм, а ввечері на приватних квартирах слухали греко-католицького священника. Настоятель Самбірської православної церкви І. Киць у бесіді зі знайомими заявив, що православ'я сповідує тільки з вівтаря, а під час служби підтверджує свою відданість греко-католицькій церкві [Пашенко В. Греко-католики

в Україні... - С. 269]. Відомі навіть факти, коли греко-католицьке духовенство зближувалося з римо-католицькими священиками; останні позитивно реагували на це. В дні православних свят, котрі збігалися з греко-католицькими, для віруючих проводилися греко-католицькі богослужіння в римо-католицьких костьолах. Римо-католики надавали матеріальну та моральну допомогу підпільним греко-католицьким священикам [Пащенко В. Греко-католики в Україні... - С. 257.].

З середини 1960-х рр. відмічалися численні антиправославні виступи. Чимало таких випадків було зафіксовано, наприклад, в Івано-Франківській області. В 1967 році в селах Нижній Струтинь, Ценява Рожнятівського р-ну, Порош Богородчанського тривали сутички між греко-католиками і православними [Центральний державний архів Івано-Франківської області (далі - ЦДАІФО.), Ф. 1-П., Оп. 1., Спр. 3293., Арк. 50-51]. Про поширення цього явища свідчить зростання кількості „профілакованих” та притягнутих до кримінальної відповідальності на початку 1970-х рр., в період нового посилення репресій проти інакодумців. Крім того, траплялися випадки, коли віруючі бойкотували православного священика, і він був змушений покинути парафію [Мартирологія українських церков. – В 4-х т. – Т. 2: Українська Католицька церква. - Торонто, Балтимор, 1985. – С. 711-712]. В Тернопільській обл. у багатьох православних церквах зберігалася греко-католицька атрибутика [ДАТО, Ф. 3241сч., Оп. 2., Спр. 63., Арк. 4]. Всі ці факти говорять про те, що радянській владі не вдалося повністю поширити православ'я на території, де традиційно була поширена Греко-Католицька Церква, незважаючи на бадьорі рапорти представників влади про "подолання греко-католицизму".

Все це свідчить про непопулярність православ'я серед частини віруючих Західних областей України, а також про несприйняття підпільними греко-католицькими священиками релігійної політики радянської влади. Подібні думки поширювалися під час проповідей, а значить, що до них прислухалися люди. Це сприяло подальшому розповсюдженню подібних поглядів серед населення.

До випадків опору населення релігійній політиці можна віднести виступи на захист релігії, самовільні захоплення недіючих церков. У 1968 р. віруючі с. Яремча Івано-Франківської обл., багато яких були греко-католиками, виступали на захист церкви, котру місцева влада намагалася закрити, влаштувавши при цьому страйк і висловлюючи цим свою незгоду з діями місцевої влади [Мартирологія українських церков. – Т. 2: Українська Католицька Церква. – Торонто, Балтимор, 1985. – С. 81.]. В с. Вербиж Миколаївського р-ну Львівської обл. греко-

католики захопили недіючий храм, розпочали в ньому реставраційні роботи. Коли місцеві органи влади призупинили реставрацію, колгоспники протягом двох днів не виходили на роботу [Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. - С. 262.]. Подібні випадки свідчать про високу релігійність серед населення і про намагання греко-католиків захистити свою віру від переслідувань.

Захоплення церков почастишали з 2-ої половини 1960-х рр. Протягом 1967-1968 рр. віруючі Львівської обл. захопили чи періодично використовували 52 храми, найактивніше у Городоцькому, Дрогобицькому, Самбірському, Яворівському районах [Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – С. 261.]. Влада гостро реагувала на ці прояви: останні розглядалися нею як “хуліганські антигромадські дії”. Деяких учасників боротьби за відновлення легальної діяльності УГКЦ притягали до кримінальної відповідальності за сфабрикованими справами. Захоплення православних храмів або навіть проведення вдома греко-католицьких богослужінь розглядалися владою як “зухвала, антигромадська поведінка”.

Віруючі намагалися не допустити руйнувань церков. У с. Пиняни Самбірського р-ну Львівської обл. одну хату оточила міліція і група солдатів, яких хтось повідомив, що там відбувається нелегальне богослужіння. Віруючі намагалися захистити священика від переслідувань. З допомогою солдат люди визволили священика, який закрався у коморі, а також перекинули машину голови колгоспу, а лейтенанта, який командував солдатами, замкнули у стайні [Український вісник. – Вип. 4. – Балтимор, Вінніпег, 1972. – С. 160.]. Цей випадок свідчить про несприйняття релігійної політики радянської влади навіть самими виконавцями бездушних наказів. У квітні 1972 р. в с. Забужжя Сокальського району Львівської обл. під час закриття церкви відбулася бійка між селянами і партійними активістами [Український вісник. – Вип. I-II. – Балтимор, Торонто, 1971. - С. 141.] В с. Межиріччя цього ж району, коли в церкву насипали міндобрива, віруючі почали збиратись на церковному подвір'ї, організували там імпровізований престол. Вони також відмовилися від православного священика [Там само.].

У другій половині 1970-х рр. траплялися випадки захоплення недіючих церков. 17 липня 1977 року в с. Зелене Борщівського р-ну Тернопільської обл. 38 віруючих увірвалися до складу колгоспу, колишнього церковного приміщення, викинули звідти комбікорм і зачинили приміщення [ДАТО, Ф. 3241сч, Оп. 2, Спр. 63, Арк. 4-5].

Наведені приклади опору закриттю церков свідчать про високу релігійність населення Західних областей України. Причому люди не боялися відкритих виступів на захист релігії і при цьому поширення антирадянських висловлювань.

У зазначений період розповсюджувалися заяви, прохання у вищі інстанції про відкриття церков. Священик В. Тесленко у вересні 1967 році був на прийомі в Уповноваженого у справах релігій по Тернопільській обл. з питання припинення нелегальної релігійної діяльності. У бесіді священик заявив: "Я – священик, і мій обов'язок – тримати присягу, що я дав Греко-Католицькій Церкві... А взагалі скоро настане час, коли ви будете реєструвати УГКЦ..." [ДАТО, Ф. 3241сч., Оп. 2сч, Спр. 6, Арк. 32]. Листи з протестами проти релігійної політики радянської влади надходили на адресу партійних органів, засобів масової інформації. Влітку 1972 р. у самвидавці з'явився лист українських віруючих на адресу журналу „Наука и религия”, в якому вони розвінчували атеїстичну пропаганду в СРСР. У скарзі до Верховної Ради СРСР, що надіслали 180 віруючих з м. Стрий, читаємо протест проти переслідувань віруючих [Пащенко В. Православна церква у тоталітарній державі. – Полтава, 2005]. У 1972-1973 рр. греко-католики зверталися до уряду із проханням у справі легалізації УГКЦ [Боцюрків Б. УГКЦ в катакомбах (1946-1989)// Ковчег. Збірник статей з церковної історії. - Ч. 1. – Львів, 1993. – С. 138]. Не рідкістю були випадки, коли у листах-протестах розповсюджувалися антирадянські висловлювання. Наприклад, у січні 1968 року на ім'я митрополита Філарета надійшов лист від віруючих с. Цунів Городоцького району на Львівщині, які вимагали відкрити греко-католицьку громаду. При цьому самі віруючі вказували, що збираються у домівках, слухають передачі з Ватикану, а потім розповсюджують висловлювання проти Радянської держави [Пащенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – С. 259.].

Прикметно, що люди не купувалися на обіцянки влади відкрити недіючі храми і дозволити проводити православні богослужіння, збільшивши тим самим кількість православного духовенства. У деяких місцевостях частина населення критично ставилася до православних священиків. Це налаштовувало певну частину греко-католиків проти православ'я. Ці випадки сприяли поширенню опору релігійній політиці радянської влади. Приблизно в середині 1970-х рр. до партійних органів надійшла заява працівника Львівського заводу „Електрон” В. Кобрини з вимогою припинити грабунки церков [Мартирологія українських церков... – С. 638-639.] Тоді ж 48 віруючих с. Руське Поле Закарпатської обл. звернулися зі скаргою до міжнародного комітету за

людські права при ООН, в якій домагалися відкриття греко-католицької Церкви [Там само. – С. 624].

На початку 1980-х рр. протестну кампанію розгорнув правозахисник Й. Тереля. Він написав листа на ім'я голови КДБ СРСР Ю. Андропова, в якому висловлював обурення тим, що людей, які мають власну думку, правоохоронні органи зараховували до числа „психічно хворих” чи „ворогів держави”. Автор називав такі методи боротьби з інакомислячими злочинними, а виконавців таких методів – вбивцями. Тоді ж Й. Тереля написав листа на адресу Папи Римського Івана Павла II, в якому охарактеризував становище УГКЦ в Україні і просив стати на захист ув'язнених та переслідуваних за віру [Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – С. 362].

Крім Й. Терелі, активною протестною діяльністю з розповсюдженням антирадянських висловлювань займався священник Г. Будзінський. У 1983 р. він вислав до ряду українських газет листи, в яких спростовував твердження різних авторів про Львівський собор [Мартирологія українських церков... – С. 98.]. Тоді ж він разом із священником В. Кобрином надіслав звернення до міністра внутрішніх справ УРСР з проханням дати вказівку про припинення антикатолицької пропаганди. Автори прохання також стали на захист Й. Терелі, який згодом був засуджений за "дармоїдство". У 1984 р. священник написав листа до газети „Вільна Україна”, протестуючи проти ліквідації УГКЦ і доводячи незаконність Львівського собору [Мартирологія українських церков... - С. 99].

Протестна кампанія була особливою формою боротьби віруючих за відродження Греко-Католицької Церкви. Вони намагалися привернути увагу радянської влади, преси, навіть міжнародних організацій до проблеми підпільної церкви в Радянському Союзі, і ситуації, що склалася в країні з дотриманням прав людини. Тим самим люди показували свою активність у досягненні бажаної мети.

Таким чином, форми антирадянської опозиції серед греко-католиків були наступними:

- поширення висловлювань антирадянського та націоналістичного змісту. Це було підставою для адміністративної і навіть кримінальної відповідальності до їх авторів;
- написання у вищі інстанції листів-протестів проти нелегального становища УГКЦ. Часто в них містилося невдоволення ситуацією, що склалася у зв'язку з підпільним становищем Греко-Католицької Церкви. При цьому самі автори цих листів часто не приховували своєї антирадянської

налаштованості. Слід сказати, що до кінця 1970 – початку 1980-х рр. такі випадки ставали щораз виразнішими через наростання тотальної кризи радянської системи;

- відверте несприйняття радянського ладу. Це явище було характерним насамперед для покутників;
- несприйняття греко-католиками православ'я. Слід відзначити, що православ'я було контрольованим радянською владою. Тому виступаючи проти православ'я, греко-католики тим самим виступали і проти радянської влади.

Відзначимо те, що боротьба греко-католиків проти релігійної політики радянської влади не припинялася з часу т.зв. Львівського собору 1946 року.. Тому розгортання опору віруючих у пізніший період є темою для подальших розвідок.

*В.Борщевич** (м. Луцьк)

МЕНТАЛЬНІ ОБРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА 20-30-х рр. ХХ ст.

Православне духовенство Волині відігравало одну із головних ролей у релігійно-культурному і політичному житті краю у складі Другої Речі Посполитої. Сакральний авторитет, високий освітній рівень і матеріальне забезпечення робили його впливовою соціальною групою. Від корпоративної свідомості верстви залежало те, чийм союзником вона виступить і чи сприятиме це загальносуспільному поступу, духовному та національному самоототожненню населення воєводства. Потрібно взяти до уваги, що у міжвоєнний період волинське православне духовенство увійшло із відповідним світоглядним багажем і протягом двадцяти років еволюціонувало.

Першим запропонував власний погляд на особливості української релігійної свідомості Арсен Річинський [Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Володимир Волинський, 1933]. Окресливши стан української духовної вдачі, А. Річинський побіжно охарактеризував ментальність православного духовенства Автокефальної церкви в Польщі. Серед знакових явищ він назвав панування російського шовінізму, співпрацю з польською

* Борщевич В.Т. – кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки.